

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

[ВИСТУП НА ШЕВЧЕНКОВОМУ СВЯТІ 1896 Р. У ЛЬВОВІ]

Тридцять п'ять літ минуло, як заснув найславніший син нашого народу, й ще раз ми зібралися святим звичаєм пошанувати його пам'ять, пошанувати тим, що маємо найкращого, що сам поет назвав нашою славою, славою України — нашою піснею, нашою думою*. Була то разом й найбільша потіха нашого Кобзаря, що не раз розважала його сумну душу.

Сумну душу — та душа була сумна! Особиста доля була мачухою для Тараса; природа дала йому чутливе серце, вражливі нерви, а навколо було так мало втішного. Панщина пригнітила нарід, засліпила темнотою його очі, віддала на наругу найліпші його чуття свободи, рівності, гідності людської; верхні верстви втратили свою солідарність з народом, а то мусило привести їх до загальної деморалізації; маленька купка інтелігенції втратила народні традиції й заблудилась на манівцях європейської культури. І до того над всім тяжіла важка рука уряду, неприхильного до розвою й освіти.

— Заснула Україна, — журився поет, —

Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

В калюжі, в болоті серце прогноїла,

І в дупло холодне гадюк напустила,

А дітям надію в степу оддала*.

Недурно, що й ціла поезія Тарасова має наскрізь сумний характер,

Бо їх лихо на світ породило,

Поливали сльози...*

Пробував він свою душу чимсь розважити; пригадував він собі, аби серце хоч трохи спочило, минулу волю козаччини, як в Україні

Лихо танцювало,

Журба в шинку мед-горілку

Поставцем кружала*,

але та весела ідеалізація зникала, бо ті спогади затроювала зараз же гірка думка:

За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з панами?

За що скородили списками

Татарські ребра...*

коли з того всього лише уродила

...рута, рута,

Волі нашої отрута*.

Він марив за поезію й красу сучасної України —

За темнії ночі,

За вишневий сад зелений,

За ласки дівочі,

За степи та за могили,

Що на Україні...*

Він представляв собі, як та країна
 ...повита красою,
 Зеленіє, вмивається
 Ранньою росою,
 Вмивається, красується,
 Сонце зустрічає...*

Але пам'ять пригадувала йому, що в тім раю
 ...латану свитину з каліки знімають,
 З шкурою знімають, бо нічим обуть
 Панят недорослих. А он розпинають
 Вдову за подушне, а сина кують — до війська,
 А онде під тином
 Опухла дитина голодная мре,
 А мати пшеницю на панщині жне*.

Він ждав апостола правди й науки, а тим часом бачив кругом себе виродків,
 чорнилом политих,
 московською блекотою,
 в німецьких петлицях
 замучених*,

потомків славних родів, що перейшли на здеморалізованих кріпосників,
 що напустили великих слів велику силу, а тим часом пречудесно шкуру
 дерли з незрячих гречкосіїв.

Не диво, що в поета серце в'яло, засихало, замерзали сльози, й пісня
 переходила на плач пророчий над убогою, зневаженою, потоптаною країною.

І от — минули часи; панщина, сей страшний боляк на тілі народнім,
 зникла! Добробут, освіта народна стали модною фразою! У тої занедбаній
 маси народної з'явилося стільки приятелів і опікунів! Свобода народів і право
 на розвиток самостійний стали такою аксіомою! А тим часом — чи то
 піввіку тому, чи, може, тепер, у сю хвилю, співає нам невмируща кобза —

Кругом неправда і неволя,
 Народ замучений мовчить...
 Кати знущаються над нами,
 А правда наша п'яна спить!..
 Брати наші — на чужині,
 На чужій роботі
 Помагають ворогові
 Господарювати
 Та з матері останню
 Сорочку здіймати...*

Вороги густою лавою обступили Україну, а вона скніє-нидіє, до того
 розбилась і тратить найліпші сили в братобойній ворожнечі...

Що з того? Чи спустити байдужно руки? Чи заплакати безсилим
 сльозами розпуки?

Ні! Уставайте, кличе нас Кобзар. Він, переживши серед ще невідрадніших обставин, спокутувавши нелюдською карою свої слова протесту, не знаходячи майже відгомону своїй поезії, не стратив віри і енергії.

Надія ще не вмерла! — пише він серед страшного заслання. Радуйся!.. — кличе він неполитій, занедбаній нашій ниві і просить сили Божої на поміч

Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землі*.

Що ж рятувало його від розпуки, від апатії? Віра в силу моральної ідеї, віра в свій нарід! Історія людська в своїх кінцевих результатах є для нього перемогою правди. В добрі самім залягає сила побідна, а в злі — розклад і упадок. Моральна ідея має в собі таку силу опору, що її не можуть знищити ніякий гніт, ніякі кари:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле,
Не скує душі живої
І слова живого...*

В минулих часах України бачив Тарас, як маси народні ставали необорною лавою в ім'я ідеї волі й правди, й він вірив, що перед таким рухом мас ніщо не зможе устоятись. Треба лише, аби світ правди осяяв чоловіка, а

Раз добром налите серце
Вік не прохолоне...*

Треба признати, що Тарас добре розумів дійсний зміст нашої історії; його не вабив зверхній блиск, розмальовані хроністами події козацьких ватагів — він бачив її зміст, її славу в ідеї рівності і волі —

Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли*.

Через всю історію нашого народу, як живий нерв, як провідний мотив, переходить вічна боротьба мас народних з непокликаними опікунами й володарями за волю, рівність і самоуправу. В тім цілий її зміст, в тім наша гордість перед світом, наша народна традиція, наш заповіт. Та ідея, що тепер виходить на порядок денний в цивілізованім світі, виглядає до нас з кожної картини нашої історії. На сході й на заході міродайні верстви дали собі раду з масами, міцно взяли їх в руки й зв'язали на тисячу літ; у нас ніяк не вдавалося зробити того наміцно — ті верстви верхні були слабші, а маси відчували свою кривду живіше і переймалися глибше тією ідеєю, як деінде; вона просвічує нам в боротьбі народів з київськими князями, в повстаннях проти короля Данила вільних громад східних, в сформуванні козацтва проти панського устрою литовсько-польського, в руйнуваннях гайдамаків, в народних рухах проти нововитвореної шляхти — старшини.

Сі змагання народні не привели до пожаданого результату; народні рухи руйнували устрій суспільно-політичний, що розминався з народними ідеалами справедливості й добра, але на місці їх народні маси не вміли збудувати такого устрою, щоб їм відповідав: масам бракувало виховання політичного, освіти, свідомості, аби свої невиразні, більш відчутвані, ніж сформульовані, ідеали перевести консеквентно в життя і втілити в міцних, скристалізованих формах громадського і державного устрою. А ті здібніші елементи, що виносив наверх народний рух, при тій невиразності народних жадань та ідеалів, почасти йшли за побудками особистих інтересів, почасти, не знаходячи в самім народнім світогляді ясно зазначених нових форм пожиття, відновляли в своїй роботі коло будови громади попередні, знищені, але привичні форми суспільно-політичні, і народні маси знов зі здивуванням бачили, яку їм — кажучи прислів'ям — у їх же дерева карлючку загнули. І по часах апатії і байдужності, що наставали по такій невдачі, знову схоплюлася енергія народна, і маси розпочинали нову боротьбу, пригадуючи своєю неустрашною силою енергію титана, з таким співчуттям оспіваного Шевченком:

Споконвіку Прометей
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра,
Серце розриває.
Розриває, та не вип'є
Живучої крові,
Воно знову оживає
І сміється знову*.

І от по тисячолітній боротьбі, по тисячолітніх нещасливих пробах народу уставити устрій по правді, ми, може, починаємо бачити початок кінця. Починає витворюватись те, чого бракувало досі народові для досягнення своєї мети, — формується інтелігенція — плоть від плоті, кість від кості народу, що вивищаючись над рівень народної освіти, розширяючи свій світогляд духовий, не пориває свого зв'язку з народом, уважає себе його частиною, переймає його ідеали, надає тим невиразним народним мріям ясні, укінчені, скристалізовані форми і ставить своєю задачею — разом з народом на їх основі устрій суспільний реформувати. Най мені вільно буде сказати, що в сім витворенні нової української демократичної, поступової інтелігенції лежить результат цілої нашої історії, а провозвістником його виступає наш Кобзар. Один з сучасників назвав його останнім народним співцем і першим поетом великого слов'янського світу; не розширяючи так, ми признаємо в нім того найбільшого сина мас народних, що їх ідеали і змагання, їх жаль і надії вніс між нову інтелігенцію українську і, виливши в високоартистичні форми, передав як заповіт народний сій інтелігентній громаді.

П'ятдесят літ тому, під час повного розцвіту Тарасової творчості, та нова інтелігентна громада українська була лише в зав'язках, доперва ферменту-

валася в кругах вищих і нижчих. Як тісна була аудиторія Тараса, як мало знаходив він круг себе людей, що відповідали б тим вимогам, які ставляв він громаді! Серце болить за нього, коли бачимо, в яких кругах він — за браком ліпших — так часто повертався, кому виспівував свої пісні, як жадно в тих верствах шляхетсько-кріпосничих або артистичних ловив він прояви людськості або українського патріотизму, і розуміємо його тяжку місію. Українства властиво ще не було, було українофільство, та й то слабоньке, в формах чи то загальної гуманності, чи то романтичної ідеалізації старовини. Звісний факт, як пересваривсь Тарас з одним з стовпів тогочасного українофільства*, спостерігши в нім під покривкою етнографічних інтересів зашкарупілого кріпосника, а скільки таких випадків, більших і менших, мусило траплятись! Не диво, що з уст Тарасових летіли гіркі слова:

Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?*

Безперечно, за сі п'ятдесят літ поступилася інтелігенція незмірно наперед, її українська свідомість поглибшала, вона зблизилась до народної без порівняння й може себе вже уважати репрезентацією народу справедливо. Розширилася незмірно й Тарасова аудиторія: се вже не дрібна купка ліво-бічної шляхти, а ціла Україна-Русь від Сяну до Кубані, до поліських пущ, всі верстви, аж від селянської. “Кобзар” розійшовсь сотками тисяч і вже знайшов собі дорогу під сільську стріху, що виплекала його провідні ідеї. Час пройшов немарно, ми поступили наперед; в тім наша утіха і певність дальшого поступу. Самий страх перед українською ідеєю її ворогів, їх змагання чи то застрашити, загулюкати, чи то привабити вигодами її заступників, розділити і ослабити наші сили — вони свідчать про наш зріст, що вже годі з нами боротися ігноруванням або згідним кепкуванням.

А все-таки се лише початок кінця, лише приготування, зоря, що ледве займається та віщує нам наближення ясного дня. Ще не прийшов той час, щоб пісня поета, як він моливсь, —

...огненно заговорила,
Щоб слово пломенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І по Україні пронеслось...*

щоб промовила до кожної людини, де лише гомонить українсько-руська мова. Скільки ще занедбаних країв, цілих країв! Як малу частину становить свідомо-українська громада і як ще багато в ній ветхого квасу! Як мало ще ми маємо віри в себе! Як мало дбає вона про свій єдиний ґрунт — наш нарід, шукаючи опори в чужих, в ворогах навіть!

От ми зійшлися по році перед лицем заплаканої матері і її найліпшого сина, старші й молодші, люди всяких верств і фахів, всяких поглядів і напрямів — зв'язані спільною ідеєю українсько-руською, демократичною, поступовою, зійшлися з своїми здобутками й втратами, з заслугами й провинами, успіхами й помилками, втіхами й кривдами, надіями й жалями, всі перейняті одним чуттям, злившись на той час в одну родину, зібрану на своє родинне свято. Чи має то тривати лише тих кілька хвиль, кілька годин? Чи не мав би сей порив до ідеї українсько-руської, почуття її нероздільного панування над нами, сей зв'язок, що в'яже нас в сю хвилю, тривати й далі?

Нас так мало, а обов'язки й задачі, що лежать на нас, так великі, ми не можемо ділитися на діячів і публіку, як інші громади, лише всякий, хто має ще в собі духа, повинен прикласти рук до роботи народної. Останніми часами мали ми нагоди переконатись, що ні від кого й нізвідки не можемо сподіватись помочі, тільки на свої сили рахувати. Ми не маємо часу гаятись, ми не маємо сил до страчення! Станьмо з напруженою енергією* до роботи культурної, економічної, громадської, і най маршем до нашого походу на темряву, нужду, неволю й усяку кривду народну лунають віщі співи невмирущої кобзи! А наша традиція, наша історія заповідає нам — перемогу.

Останні романи Г.Сенкевича. Читані в львівському “Клубі русинок” 14(26) і 17(29) червня 1895 р.

Виступ М.Грушевського, виголошений у два прийоми на зібраннях львівського “Клубу русинок” 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. Перша публікація: Зоря. — 1895. — № 14–17. Автограф з незначними редакторськими правками зберігається у фонді Василя Лукича: ІЛ. — Ф. 61. — № 119. За цим архівним примірником нескладно відновити первісний авторський текст, який має певні лексичні відмінності порівняно з першодруком: русизми “вопрос; релігійний” виправлені на “питання, релігійний”, слово “дюжина” двічі виправлене на “тузина”. Однак упорядник свідомо цього не робить, позаяк є підстави вважати, що згадані правки погоджені з автором. Таким чином, остаточним варіантом вважаємо саме першодрук.

Подається за першодруком.

с. 24 ...розпочав свою діяльність оповіданнями з сучасного селянського побуту... — у ранніх повістях та оповіданнях Г.Сенкевича зображується згасання патріархального побуту — “Старий служник” (1875), “Ганя” (1876), селянські долі — “Начерки вугликом” (1877), “Янко-музика” (1879) та ін.

...його звісна трилогія в часів Хмельниччини... — йдеться про історичні романи “Вогнем і мечем” (1883–1884), “Потоп” (1884–1886), “Пан Володимирівський” (1887–1888), в яких автор зображає визвольну війну українського народу з націоналістичних позицій консервативної шляхти.

с. 33 ...застає Лінету в обіймах свого безголового Антіноя... — Антіною — у грецькій міфології ватажок женихів Пенелопи, які вимагали її руки, поки не було Одиссея, найбільш родовитий і нахабний з-поміж них.

с. 38 ...“задоволенням з самого себе, свого обіду й жінки”, — як каже поет — М.Грушевський цитує XII строфу першого розділу роману О.Пушкіна “Євгеній Онегін”. В оригіналі: “Всегда довольный сам собой, своим обедом и женой”.

[Виступ на Шевченковому святі 1896 р. у Львові]

Цей текст — виступ М.Грушевського на Шевченковому святі у Львові, яке організували місцеві українські товариства в залі “Народного дому” 16 березня 1896 р. Вступне слово М.Грушевського повністю опублікувала газета “Діло”, Ч. 52 від 6 (18) березня 1896 р., С. 1–2.

Зберігся чорновий автограф тексту виступу — перша частина й остання сторінка: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 29–33; а друга частина від слів: “Треба признати, що Тарас добре розумів...”, без останньої сторінки: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 31–36.

Подається за першодруком.

с. 45 ...нашою піснею, нашою думою — у програмі цього вечора було багато солоспівів та хорових номерів, зокрема, М.Лисенка на слова Т.Шевченка:

солоспів для басу “Мені однаково”, кантата для хору і соло з оркестром “Радуйся, ниво неполітая...”

...*А дітям надію в степу оддала* — автор цитує 27–31 рядки поезії Т.Шевченка “Чигрине, Чигрине...” (1844).

...*Поливали сльози...* — дещо змінені 9–10 рядки поезії “Думи мої, думи мої...” (1840). В оригіналі: “Бо вас лихо на світ на сміх породило, /Поливали сльози...” (цитуємо за виданням: *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. — К., 2003. — Т. 1. Поезія 1837–1847. — С. 124).

...*Поставуєм кружала...* — рядки 22–24 з твору “Іван Підкова” (1839).

...*Татарські ребра...* — дещо змінені рядки 17–20 поезії Т.Шевченка “Чигрине, Чигрине...” (1844). В оригіналі (рукописній збірці “Три літа”, яка вважається джерелом канонічного тексту цього твору): “За що ж боролись ми з ляхами? /За що ж ми різались з ордами? /За що скородили списами /Московські ребра?...” Варіант, цитований М.Грушевським, не є авторизованим (тобто на сьогодні невідомі автографи Т.Шевченка з текстом цього варіанта), уперше з’явився у виданні “Кобзаря” 1867 р. (виданий Д.Кожанчиковим у Петербурзі; С. 667).

...*Волі нашої отрута* — 24–25 рядки поезії Т.Шевченка “Чигрине, Чигрине...” (1844).

...*Що на Україні...* — рядки 33–37 поезії “Думи мої, думи мої...” (1840).

с. 46 ...*Сонце зустрічає...* — дещо змінені рядки 108–112 поеми “Сон” (1844). В оригіналі: “...Повита красою /Зеленіє, вмивається /Дрібною росою, /Споконвіку вмивається, /Сонце зустрічає...” Цит. за виданням: *Шевченко Т.* Зібрання творів... — Т. 1. — С. 267.

...*А мати пшеницю на панщині жне* — дещо змінені рядки 128–136 поеми “Сон” (1844). В оригіналі: “Латану свитину з каліки знімають, /З шкурою знімають, бо нічим обуть /Княжат недорослих; а он розпинають /Вдову за подушне, а сина кують, /Єдиного сина, єдину дитину, /Єдину надію! В військо оддають! /Бо його, бач, трохи! А онде під тином /Опухла дитина, голоднеє мре, /А мати пшеницю на панщині жне”. Цит. за виданням: *Шевченко Т.* Зібрання творів... — Т. 1. — С. 268.

...*замучених...* — уривок з поеми “Сон” (1844) (рядки 525–528), дещо змінений М.Грушевським для граматичного узгодження цитати з текстом виступу. В оригіналі: “...Чорнилом політі. /Московською блекотою /В німецьких теплих /Заглушені...” (*Шевченко Т.* Зібрання творів... — Т. 1. — С. 277).

...*Сорочку здімати...* — у цьому фрагменті виступу М.Грушевський поєднав кілька цитат з різних творів Т.Шевченка, дещо змінивши деякі з них. В оригіналі ці уривки звучать так: “Кругом неправда і неволя, /Народ замучений мовчить”. — “Єретик” (1845), рядки 88–89 (*Шевченко Т.* Зібрання творів... — Т. 1. — С. 289); “Кати знущаються над нами, /А правда наша п’яна спить!” — “Кавказ” (1845), рядки 24–25 (Там само. — С. 343); “Сини мої на чужині, /На чужій роботі”. — “Розрита могила” (1843), рядки 31–32 (Там само. — С. 252); “Та допоможуть москалеві /Господарювати, /Та з матері полатану /Сорочку знімати”. — “Розрита могила”, рядки 41–44 (Там само. — С. 253).

с. 47 *...На сій окраденій землі* — рядки 4–5 з поезії Т.Шевченка “Молитва” (1860): Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах. — К., 2003. — Т. 2. Поезія 1847–1861. — С. 337.

...І слова живого... — рядки 11–16 з поеми “Кавказ” (1845): Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 1. — С. 343.

...Вік не прохолоне... — варіант рядків 246–247 з поеми Т.Шевченка “Сон” (1844): Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 1. — С. 271. В оригіналі: “Раз добром нагріте серце / Вік не прохолоне”.

...Усі ми однако за волю лягли — рядки 32–34 з поезії Т.Шевченка “Буває, в неволі іноді згадаю...” (1850): Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 2. — С. 224.

с. 48 *...І сміється знову* — рядки 3–10 з поеми “Кавказ” (1845). В оригіналі є деякі відмінності: “Споконвіку Прометея / Там орел карає, / Що день божий добрі ребра / Й серце розбиває. / Розбиває, та не вип’є / Живущої крові — / Воно знову оживає / І сміється знову”: Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 1. — С. 343.

с. 49 *Звісний факт, як пересваривсь Тарас з одним з стовпів тогочасного українофільства...* — йдеться про конфлікт з П.Лукашевичем. Цей поміщик займався етнографічною діяльністю, видав збірку “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни” (СПб., 1836), спілкувався з Т.Шевченком. Перший біограф поета М.Чалий зафіксував випадок, який стався під час першої подорожі поета в Україну (1843–1844): якимсь узимку, в лютий мороз П.Лукашевич послав свого кріпака пішки за 30 верст з листом до Т.Шевченка в Яготин і наказав повернутись з відповіддю того ж дня. Довідавшись про це і не маючи змоги затримати кріпака, якого пан жорстоко покарав би, розгніваний поет написав Лукашевичу листа, в якому заявив, що припиняє з ним знайомство назавжди. “Кріпосник Лукашевич не вгамувався і відповів Тарасу Григоровичу листом, в якому все вертілось на тому, що у нього триста душ таких, як Шевченко” (цит. за кн.: Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К., 1959. — С. 129).

...Чи варт вона огня святого? — рядки 21–26 з поезії Т.Шевченка “Хіба самому написать...” (1849): Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 2. — С. 199.

...І по Україні пронеслось... — рядки 82–85 з поеми Т.Шевченка “Неофіти” (1857). Остаточний текст звучить так: “...Щоб огненно заговорила, / Щоб слово пламенем взялось, / Щоб людям серце розтопило. / І на Україні понеслось...”: Шевченко Т. Зібрання творів... — Т. 2. — С. 246.

с. 50 *Станьмо з напруженою енергією...* — спершу автор планував завершити промову так: “Бережім же нашу енергію для боротьби з перешкодами, ворогами окольными і внутрішніми, з бідною, темнотою, байдужістю! Бережім наших людей і уживаймо всі сили до тієї роботи, до якої вони здаються, а не пускаймо в наші хатні справи чужих, ворогів! Станьмо з напруженою енергією до роботи культурної, економічної, громадської, аби скорше збулося віщування поета нашій ниві неpolitій*, аби скорше прийшов час, коли на ній встане наша заплакана мати*,

розвіє тьму неволі,
світ правди засвітить,
і помоляться на волі
невольничі діти*.

Амінь”.

Цей варіант автор перекреслив і на полях дописав остаточну версію, яку подаємо в основному тексті.

...нашій ниві непополитій... — “Радуйся, ниво непополитая!..” — перший рядок поезії Т.Шевченка “Ісаія. Глава 35. (Подражаніє)” (1859): *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 2. — С. 283.

...встане наша заплакана мати... — М.Грушевський використав Шевченковий символ України — заплаканої матері з поезії “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845). В оригіналі читаємо: “Обніміте ж, брати мої, /Найменшого брата — /Нехай маги усміхнеться, /Заплакана мати...”: *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 1. — С. 353–354.

...невольничі діти — заключні рядки 544–547 містерії Т.Шевченка “Великий льох” (1845): *Шевченко Т. Зібрання творів...* — Т. 1. — С. 329.

Поступова Польща (Елізи Ожешкової: “Nad Niemnem”, “Dwa bieguny”, “Australczyk”)

Текст цієї статті склали два виступи М.Грушевського, виголошені у львівському “Клубі русинок” навесні 1896 р. Зберігся неповний текст (чорновий автограф): ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 231. — С. 1–66. Перша публікація: *Зоря*. — 1897. — Ч. 11. — С. 214–217; Ч. 12. — С. 234–236; Ч. 13. — С. 250–255.

Подається за першодруком.

Дата написання в кінці друкованого тексту — 14 (26) 1896 р. — місяць не вказаний, мабуть, через друкарський недогляд. Очевидно, це березень або квітень, а 26 травня 1896 р. М.Грушевський одружувався з М.Вояковською.

с. 51 ...ділився гадками про них з громадою... — йдеться про виступ М.Грушевського у львівському “Клубі русинок” 14 (26) і 17 (29) червня 1895 р. з доповіддю “Останні романи Г.Сенкевича” (див. у цьому томі).

...недавно святкувала двадцятип’ятилітній ювілей — тут не зовсім точним є слово “недавно”. У 1896 р. письменниці (1841 року народження) виповнювалося 55 років. Якщо йдеться про ювілей письменницької діяльності, то своє перше оповідання “Картинка з голодних років” Е.Ожешко надрукувала у 1866 р., відповідно, згаданий ювілей мала підстави святкувати у 1891 р.

...наслідком була серія подорожніх записок... — у 1876–1879 рр. Г.Сенкевич мандрував Англією, США, Францією, Італією. Свої враження він висловив у “Листах з подорожі” (1876–1878).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК ..	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на шевченкОВому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща..... ..	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка..... ..	147	610
Із оповідань Франсуа Копше	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка..... ..	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяти роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього огнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стешенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.